

МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК АЛЛОМАЛАР ИЖОДИДА АРАБИЙЗАБОН БАДИИЙ МЕРОС

ХОДЖАЕВА РАЪНО

филология фанлари доктори, профессор, ТДШУ

Аннотация. Марказий Осиёда X—XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хоразм ўлкаларида араб тилида адабий ижоднинг юксалиши кузатилди. Жаҳон қўлёзма фондларида, жумладан республикаимиз маънавий хазиналарида араб тилида битилган минглаб қўлёзмалар мавжуд. Улар шарқиунослар томонидан саралаб ўрганилиб келинмоқда. Шунинг билан бирга маънавий-маданий меросимиз бойлигини бадиий ижодда ифодалаган, аммо ҳали ўрганилмаган қўлёзмалар сони жуда кўп. Асарлар устида илмий тадқиқот ишлари олиб бориб, таржималар орқали маънавий-эстетик қадриятларни халқимизга етказиш ўзбек шарқиунослари зиммасига юкланган нуфузли ва масъулиятли бурчдир.

Ушбу мақола Марказий Осиё буюк мутафаккирлари X—XII асрларда арабийзабон адабиётини ривожланишига, унинг жанри ва тамойиллари шаклланишига қўшган ҳиссасини аниқлашга бағишланган. Мақолада қисқа тарзда ўша даврнинг энг маишхур адабий ёдгорликларига тўхталиб, уларнинг Марказий Осиё ва бутун мусулмон халқлари адабиётига кўрсатган таъсири кузатилади. Маварауннаҳр ва Хоразм ўлкаларида ривожланган бой арабийзабон адабиёт бу минтақада рўй берган маданий юксалиш—Шарқ Ренессансининг биринчи босқичига замин яратди ва сўнги даврларда мусулмон халқларнинг маънавий-ижтимоий тафаккурининг ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Абу Бакр Хоразмий, Ибн Сино, Маҳмуд Замахшарий каби буюк мутафаккирлар ижодидида илмий ва адабий фаолият чамбарчас боғланди, икки соҳада ҳам бетакрор асарлар яратилди. Мақолада ушбу адабий меросни чуқурроқ ўрганишга зарурият борлиги кўрсатилган, чунки у умуминсоний тамаддуннинг ютуғи сифатида жаҳон адабиётининг ажралмас салмоқли қисми бўлиб келмоқда. Уни комплекс ўрганиш Марказий Осиё минтақаси X—XII асрлардаги адабий жараёнларни ўрганишдаги камчиликларни бартараф этади. Албатта, бу соҳада қилинган ишлар бор, аммо адабиётшунослик нуқтаи назардан ёндоиши, адабий жараёнларни диққат билан кузатиш, ўша давр асарларнинг мазмун-моҳиятини аниқлаш, поэтикаси билан ишлаш, жанрлар тизимининг ўзига хослигини таҳлил этиш минтақамиздаги арабийзабон адабиёт нафақат мусулмон Шарқи адабиётига, балки Ғарб адабиётига кўрсатган таъсири аҳамиятини белгилайди ва намоён қилади.

Таянч сўз ва иборалар: бадиий ижод, арабийзабон адабиёт, ислом тамаддуни, маънавий-маданий мерос, Мовароуннаҳр, Хоразм, Шарқ Ренессанси, жаҳон адабиёти, умуминсоний тамаддун.

Аннотация. В X—XII вв. в регионах Центральной Азии - Маварауннахре и Хорезме наблюдается бурный расцвет литературного творчества на арабском языке. В рукописных фондах всего мира, в том числе фондах нашей республики, хранятся десятки тысяч арабоязычных рукописей. Часть их выборочно изучена востоковедами. Вместе с тем количество пока еще неизученных рукописей очень велико и среди них рукописи, содержащие яркие произведения художественного творчества. Перевод исследование этих произведений с тем, чтобы донести до нашего народа сокровища духовно-эстетического наследия является ответственной и почетной задачей узбекских востоковедов.

Настоящая статья посвящена вкладу великих мыслителей Центральной Азии в развитие арабоязычной литературы в X—XII вв., в становление её жанров и формирование основных тенденций. В статье проводится краткий обзор наиболее известных нам литературных памятников этого периода, отмечается их влияние на литературные процессы как в Центральной Азии, так и

во всём мусульманском мире. Богатая арабоязычная литература Маварауннахра и Хорезма способствовала культурному подъёму в этом регионе на первом этапе Восточного Ренессанса и дальнейшему развитию духовно-общественной мысли его народов. Великие мыслители Центральной Азии Абу Бакр аль-Хорезми, Ибн Сина, Махмуд аз-Замахшари и многие другие сочетали в своём творчестве научные изыскания с литературной деятельностью. Именно в этот период были созданы шедевры художественного наследия, выдающиеся литературные памятники. В статье также указываются на перспективы более углубленного изучения этого литературного наследия, как весомой части мировой литературы, всей общечеловеческой цивилизации. Комплексное изучение арабоязычного литературного наследия IX-XII вв. с одной стороны восполнит пробел в изучении литературных процесса этого периода. С другой стороны, хотя имеются некоторые шаги в этом направлении, перспективы изучения с литературоведческих позиций требуют более подробных исследований литературных процессов, содержательно-тематических категорий, поэтики произведений, жанрового своеобразия и других сторон, что позволит конкретно определить вклад литераторов Центральной Азии в развитие литературы не только мусульманского Востока, но и Запада.

Опорные слова и выражения: литературное наследие, мусульманская цивилизация, арабоязычная литература, культурный подъем, Восточный Ренессанс, Маварауннахр, Хорезм, мировая литература, общечеловеческая цивилизация.

Abstract. In the 10th-12th centuries there had been a rapid flourishing of literary creativity in the Arabic language in the regions of Central Asia such as Mawaraunnahr and Khwarezm. Tens of thousands of Arabic-language manuscripts have been stored in manuscript collections all over the world, including the manuscript collection of our Republic. Some of them have been selectively studied by orientalists. At the same time, the number of still unexplored manuscripts is very large, and there are manuscripts containing vivid artistic creations among them. Translating and researching of these works in order to bring the treasures of spiritual and aesthetic heritage to our people is a responsible and honorable task of Uzbek orientalists.

This article expounds on the contributions of the Central Asian thinkers in the development of Arabic literature in the 10th-12th centuries, in the establishment of its genres, and the formation of its primary trends. In the article, a brief overview of the main literary works of the period and their influence on the direction of the literary development both in Central Asia and the entire world of Islam is given. The rich Arabic literature of Mawarannahr and Khwarezm spurred vibrant cultural growth locally during the first stage of the Islamic Renaissance and further development of the social and moral thought of its peoples. Abu Bakr al-Khwarezmi, Abu Ali Sina, Mahmud al-Zamakshari, and many other Central Asian thinkers combined both scientific and literary endeavors throughout their lives. During this very period, the main body of the greatest literary monuments was created. Additionally, the perspectives of a deeper study of this literary heritage as part of the world heritage and the entire human civilization are examined in this article. A comprehensive study of the Arabic literary heritage of the 9th-12th centuries may, on one hand, help to fill out the gap in the studies of the literary activities of the period. On the other hand, even though certain steps in this direction have been made, prospects of research from the position of literary studies demand a deeper exploration of literary activities, thematic categories, poetics, uniqueness of local genres, and other facets, which will help make certain the size of the contribution of Central Asian scholars to the development not only of Eastern literature but of Western as well.

Keywords and expressions: literary heritage, Muslim civilization, Arabic-language literature, cultural upsurge, Eastern Renaissance, Mawaraunnahr, Khorezm, world literature, human civilization.

X–XII асрлар муштарак араб-мусулмон маданиятининг юксалишига Марказий Осиёдан чиққан олиму мутафаккирлар, шоиру адиблар катта ҳисса қўшдилар. Араблар Мовароуннахр деб ном қўйган ўлкамиздан чиққан буюк алломалар ва забардаст адиблар нафақат мусулмон дунёси тамаддунида, балки бутун умумбашарий цивилизацияси тараққиётида ўчмас из қолдирдилар. Олимлар аниқ фанлар, тарих, жўғрофия, фалсафа ва бошқа илм соҳаларида

изланишлар олиб бориб, бебаҳо тадқиқотлар яратдилар. Адиблар ўша замон арабийзабон адабиётининг жанрлари – расаил, мақама, мақолат, қисса, хитаба, қасида, ғазал, марсия ва бошқаларда ижод қилиб, бадиий тафаккурни ривожлантиришда ва эстетик дидни шакллантиришда фаол иштирок этишди. Айни шу адиблар ижоди орқали Х асрдан бошлаб араб тилидаги араб адабиёти равнақ топди. Бунинг боиси Х асрга бориб Бағдод халифалиги тарқаш билан унинг собиқ минтақаларида Сомонийлар, Бувайхийлар, Фотимийлар давлатлари ва бошқа мустақил давлатлар пайдо бўлди. Бағдоддаги халифа мусулмон дунёсида фақат диний раҳномо сифатида ўз мавқеини сақлаб қолди. Халифаликнинг бўлиниши ажралган минтақалардаги маданий ҳаёт жонланишига, илмий - адабий ижод юксалишига олиб келди. Мовароуннаҳрда бу тамойиллар яққол сезилди, айниқса унинг таркибий қисми Хоразмда билинди. Аммо араб тили ўз мавқеини йўқотмади, олдингидек илму фан ва адабиёт, дин тили бўлиб хизмат қилди. Илмий-адабий алоқалар ҳам сўнмади, чунки мусулмон дунёсининг бир чеккасида пайдо бўлган қимматли илмий тадқиқот ёки забардаст адабий ижоднинг нусхалари озми-кўпми муддатдан кейин бошқа томондаги ўқимишли доираларга етиб борар эди. Жаҳон қўлёзма фондларида, жумладан республикамиз фондларида, кутубхоналаримиз нодир китоблар бўлимларида ўн минглаб араб тилида яратилган қўлёзмалар мавжуд. Улар шарқшунослар томонидан саралаб ўрганилди, айниқса алломаларимизнинг илмий ижодлари устида салмоқли изланишлар олиб борилди. Аммо ўрганилмаган ёки жуда кам ўрганилган қўлёзмалар сони ҳали жуда кўп ва улар ўз тадқиқотчисини кутмоқда. Шу жумлага маънавий-маданий меросимизнинг руҳини ифодаловчи бадиий ижод намуналари ҳам киради. Марказий Осиёнинг йирик шаҳарлари – Самарқанд, Бухаро, Шош, Гурганч ва бошқалар ислом маданиятининг ҳақиқий марказларига айланди, уларда насрий ва назмий ижод равнақ топди. Машҳур алломаларимиз Абу Бакр Хоразмий, Ибн Сино, Махмуд Замахшарийлар нафақат илмий ижоди, балки бадиий ижоди билан ҳам танилганлар. Ибн Сино (980-1037) назмда аруз вазнининг ражаб баҳрида машҳур тиббий асарларини яратди. Аллома уларга бадиий унсурларни ва шеър санъатларини етарли даражада киритган. Ибн Сино яна адабиёт соҳасида ҳам фалсафий-эпик асарлар яратган, жумладан “Тайр қиссаси”, “Соломон ва Ибсол”, “Хайй ибн Яқзон”.

Машҳур филолог олим Абу Бакр Хоразмий (934-993) адиб сифатида ҳам танилиб, ўрта аср араб адабиётида кенг тарқалган “биродарлик ёзишмалари” – расаиллар жанрида ёзилган асарлари билан шуҳрат қозонган. Улар ниҳоятда чиройли араб тилида – фасоҳатда битилиб, адибнинг илм ал – балаға ва сажъ сирларини мукамал ўзлаштирганидан далолат беради. Мактублар амиру шоҳларга, вазиру девон котибларига, замондош адибларга ва дўстларга йўналтирилган бўлиб, ўзида замон руҳи, таниқли шахслар таърифи, ижтимоий ҳаёт ва адабий муҳит тўғрисида қимматли маълумотларни мужассамлаштирган. Адиб ҳокимларга анъанавий мадҳлар ёзиш билан бирга уларга панд-насихат беришдан тортинмайди, адолатпарварликка даъват этади, иллатларни кескин танқид остига олади, адабий баҳсларга киришади. Мисол сифатида Африғийлар сулоласидан бўлган хоразмшоҳ Абу Абдуллоҳ Муҳаммадга жавобан ёзган мактубидан қитъалар келтирамиз. Масалан, Хоразм аҳлини шундай таърифлайди: “Хоразмликлар одамлар ичида энг яхши савдогарлар. Аммо қаламни қўлга олсалар-ёзишади, агар қилични кўтарсалар –уришади”¹. Унинг фикрича халқни бошқарувчи ҳоким — бу “жамоа сардори, ўзига масъулият олувчи, тугунларни ечувчи, ҳукумнинг садри, тахтда биринчи”². Бир томондан шеърый мадҳда ҳокимни мактайди:

¹ Абу Бакр ал-Хоразмий. Расаил Аби Бакр ал-Хваризми. Матбуату Ал-Жаваиб, Қўстантинийа, 1297 х. 44-б.

² Ўша жойда.

“Агар амиримга тушса нигоҳим,
Бошқа амирларга қарашга йўқдур иштиёқим.

Иккинчи томондан адиб ҳокимга панд-насиҳат қилишдан тортинмайди:

“Кимнинг хизматида фозил одамлар турса, демак фазилатнинг ўзи унга хизмат қилади. Агар унинг ишини оқиллар бажарса, демак ақл-заковат унинг тасарруфида бўлади. Қандай қилиб фозил инсонлар фозил бўлмаган одамга хизмат қилсин ёки қандай қилиб комил инсонлар ғайри комилга жон куйдирсин?”¹.

Абу Бакр ўзидан кейин шеър девон қолдирган, у бизгача етиб келган.

Яна бир буюк хоразмлик қомусий аллома Маҳмуд Замахшарийни биз “ал-Муфассал”, “Муқаддиму-л-адаб” “Ал-Кашшоф”, “Асас ал-балағ” каби машҳур филологик асарлар муаллифи сифатида таниймиз. Аммо Замахшарий бадиий ижодда ҳам самарали фаолият кўрсатган. Замахшарий истеъдодли шоир ҳам эди. Бизгача унинг катта ҳажмдаги шеърӣ девони етиб келган. Мўғуллар истеълосидан олдин Хоразм ва Бухорога келган ва у ердаги маданий-адабий ҳаётни ва адиблар ижодини ёритган машҳур араб олими Ёқут ал-Ҳамавий ўзининг “Муъжам ал-удабо” (“Адиблар қомуси”) асарида Замахшарийнинг қатор шеърларини келтиради ва алломани забардаст шоирлар сафига қўшиб қўяди. Хоразмнинг ўзида 21 нафар арабийзабон адибларни санаб ўтади ва бадиий ижодини ёритади. Улар ичида мазкур алломалардан ташқари таниқли адиблар Рашидуддин Ватвот, Абу Бакр Аҳмад Барконий, Муҳаммад Кулсумий, Аҳмад Саҳрий Абул Фазл, Аҳмад Сухайлий Хоразмий ва бошқалар бор. Эътиборга молик нарсаси шуки, Ёқут ал-Ҳамавий асарида Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) адабий фаолиятига, хусусан шеърӣятига кўпроқ тўхталган². Мовароуннаҳр маданияти ва адабиёти тўғрисида ўзига кўп қимматли маълумотларни қамраб олган етти жилдлик мазкур асар Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонасининг нодир китоблар бўлимида сақланиб келинмоқда.

Замахшарийнинг насрий бадиий асарларидан “Мақамат аз-Замахшарий”, “Атвас аз-заҳаб”, “Навабиғ ал-калим” каби асарлари эса бутун мусулмон тамаддунида танилган ва шуҳрат қозонган. Бу асарлар немис, француз, турк тилларига арабчадан таржима қилинган, улар бўйича тадқиқлар олиб борилган. Ўзбек шарқшуносларга келсак, уларга бу асарлар яхши таниш бўлса ҳам уларнинг устида чуқур тадқиқотлар ҳали олиб борилмаган. Фақат Убайдулло Уватов томонидан “Навабиғ ал-калим” (“Нафис иборалар”) асари ўзбек тилига таржима қилинган³. Олим таржимасида шу асардан баъзи ҳикматли ибораларни келтирамыз:

Еру заминнинг кўркамлиги олимлар билан бўлса, осмону фалакнинг зийнати эса юлдузлар биландир.

Ловиллаб ёнаётган оловни сув ўчиргани каби, нодон одамлардан чиқаётган алангани ҳакиму оқил одамлар сўндирарлар.

Ҳалол покиза киши доимо хотиржаму тинчликдадур, бировга хиёнат, ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтордир.

Одамнинг сиртию ботини тўғри, саломат ва тузук бўлса, унинг зоҳири ҳам саҳий ва салим бўлур.

Пора фақат ноҳақлигу золимларга ёрдам бергувчидир.

¹ Абу Бакр ал-Хоразмий. Расаил Аби Бакр ал-Хваризми. Матбуату Ал-Жавайб, Қўстантинийа, 1297 х. 44-б.

² Элмурадов Исроил, Эшмурадов Мадамин. X-XII асрлар Хоразм маданияти Ёқут ал-Ҳамавий талқинида. Урганч-2005. 57-б.

³ Хоразмлик буюк аллома. ЎзР ФА фалсафа ва ҳуқуқ институти, Т. 1998 й. 142-169-б.

Кўриб турибмизки, мутафаккирнинг доно сўзлари айна кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган.

Аллома Замахшарий ўрта аср арабийзабон насрида кенг тарқалган жанр- мақома жанрида ҳам самарали ижод қилди ва бу борада ўзидан кейин машҳур “Мақамат аз-Замахшарий” тўпламини қолдирди. “Мақома” истилоҳи азалдан мавжуд бўлиб, олдин қароргоҳ, сўнг мажлис маъноларида ишлатиларди. Х асрдан бошлаб насрий жанр маъносида гавдаланди ва дарбадар фирибгарнинг саргузаштларини баён этувчи ҳикоя тарзида танилди. Унинг қаҳрамони асосан ўқимишли, сўзга чечан бошпанаси йўқ одам бўлиб, у турли қалтис вазиятларга тушиб қолади ва улардан макри, сўзамолилиги, уддабуронлиги туфайли қутилиб чиқади. Мақома жанрининг энг машҳур муаллифлари бу–Бадиуззамон ал-Хамадоний (969-1008) ва Абу Муҳаммад Қосим ал-Ҳаририй ва Маҳмуд Замахшарий ҳисобланадилар. Аммо Замахшарийнинг мақомалари ал-Хамадоний ва ал-Ҳаририй мақомаларидан бирмунча фарқ қилади: саргузаштлик, қалтис юришлар сюжетлари йўқолиб, ўрнини ибратли ҳикоялар, дидактик мурожаатлар эгаллайди. Мақомалар сажъда ёзилган. Замахшарий ушбу лафзий санъатни катта маҳорат билан ишлатади, унинг турли кўринишларини бемалол қўллайди. Мақома матнида тажнис, табоқ, ташбеҳ, турия ва бошқа санъатлардан адиб кенг фойдаланганлиги кузатилади. Масалан, “Мақамат ал-марашид” (“Тўғри йўллар”) мақомасида қутилмаган ташбеҳни кузатамиз: “Эй Абу Қосим,(билгинки)яхшилик гуё Лубнон олмаси, қанча уни айлантирма, барибир ўзига жалб қилади. Ёмон иш ас-саадан тиканига ўхшайди, тегиб қолса, албатта, оғритиб санчади”¹. Лубнон(Ливан) олмаси ўзининг чиройи, хушбўйлиги, мазаси билан шуҳрат қозонган. Саҳроларда ўсадиган ас-саадан тикани бадавийларнинг мақолларида кўп ишлатилиб, баджаҳллик, ёмонлик рамзини ифодалайди.

Маҳмуд Замахшарийнинг яна бир машҳур насрий асари –бу “Атвак аз- заҳаб”дир (“Олтин шодалар”). Бу асар ҳам ибратли қисқа ҳикоялар ва мақоллардан ташкил топган ва бир нечта шарқ ва ғарб тилларига таржима қилинган. Мақоллар хутбаларда ўқиладиган ваъзларга тааллуқли бўлиб “Жоруллаҳ”(Аллоҳнинг кўшниси), “Фахру Хваразм” (Хоразм фахри), “Ус-тоз ал-араб ва-л-ажам” (Араблар ва араб бўлмаганлар устози) ва бошқа шарафли номлар билан аталган имом Замахшарий нотиқлик санъати – хитабаларда ҳам энг юксак погоналарни эгаллади.

Юқорида зикр этган адиблар сафига яна ўнлаб мовароуннаҳрлик арабийзабон шоиру адибларни қўшса бўлади. Уларнинг асарларини тадқиқ қилиш ва таржималар орқали маънавий-эстетик қадриятларни халқимизга етказиш ўзбек шарқшунослари олдида турган ҳам масъулиятли ҳам нуфузли бурчдир.

¹ Замахшарий Абу-л-Қосим Маҳмуд. Мақамат аз-Замахшарий. Дар ал-китаб ал-илми, Байрут-Лубнан,1402х.-1982. 16-б.